

Am nördlichen Objekt sind zwei Arten von Umbauten zu erkennen. Die einen sind mit der Errichtung des späteren Baukomplexes verknüpft, während die anderen mit den Veränderungen zusammenhängen, die im Taufritual entstanden sind.

Die südliche Kirche entstand später, wobei ihre östliche und westliche perimetrale Mauer an die südliche Fassade des bestehenden, d. h. nördlichen Objekts anschliesst. Die Räume, die dadurch zwischen den beiden Objekten entstanden sind, wurden zu gemeinsamen Zwecken verwendet, indem ein Durchbruch in der südlichen Mauer des Pastoforiums (**H**) eine Verbindung herstellte. Der Naos (**J** und **K**) wurde auf dieselbe Weise gelöst wie beim nördlichen Objekt. Von der westlichen Seite ist der Nartex (**I**) angebaut, während sich an seiner Südmauer zwei Räume befinden, von denen der eine wahrscheinlich als Pasoforium (**N**) diente, wogegen die Bestimmung des anderen (**M**) nicht festgestellt werden konnte, weil seine West- und Südmauer bis auf den Grund zerstört ist. Das gleiche ist den Apsiden beider Objekte widerfahren, weil alle diese Teile ausserhalb des Schutthaufens lagen und von den Landarbeitern so gut wie völlig abgetragen worden sind.

Im Raum zwischen den Apsiden beider Kirchen wurde eine gewölbte Gruft ausgegraben, während im Nartex der Südkirche drei Gräber freigelegt und erforscht worden sind, woraus zu schliessen ist, dass diese Kirche den Charakter eines Bestattungsortes hatte.

Es ist völlig klar, dass es sich bei der Architektur von der Srma um eine Doppelkirche, eine *basilica gemina* handelt. Dieses Phänomen der altchristlichen Architektur ist noch immer nicht endgültig erklärt worden. Wir hoffen jedoch, dass die Erforschung des Komplexes auf der Srma beitragen wird zu den Bemühungen, mehr Licht in diese verwickelte Problematik zu bringen. Während der Ausgrabungen wurde eine beachtliche Anzahl von Bruchstücken und auch ganzen Stücken des ornamentierten kirchlichen Steinwerks gefunden (Kapitele, Imposte, Plutes, Pilaster, Ambonen, Mensen). Durch Zusammenfügung einzelner Stücke wird man mehr vollständige Einheiten gewinnen können, ausserdem wird es möglich sein, auch ihre Lage im Raum genau zu bestimmen.

Der Komplex der altchristlichen Architektur auf der Srma stammt ungefähr aus dem 5.—6. Jahrhundert.

KASNOANTIČKE BAZILIKE U CIMU I ŽITOMISLIĆIMA KOD MOSTARA

TOMO ANDJELIĆ

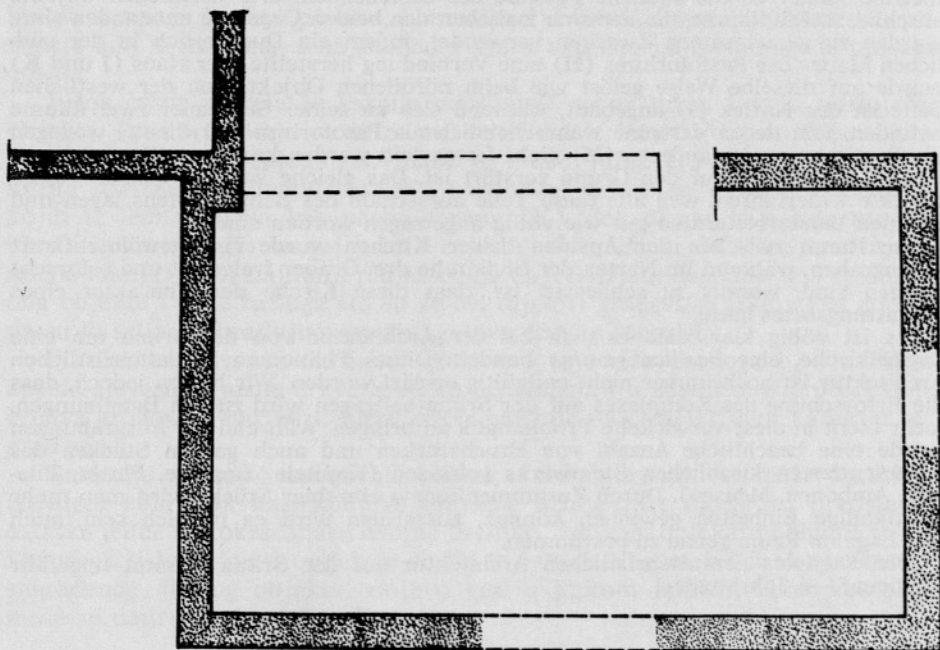
Muzej Hercegovine, Mostar

Bazilika u Cimu

Na lokalitetu »Crkvine« u Cimu¹ kod Mostara Muzej Hercegovine je u vremenu od 1966—1968. godine izveo sistematsko arheološko iskopavanje kasnoantičke jednobrodne bazilike. Razlog da se ovdje počne sa iskopavanjem su slučajni nalazi debelog četvrtastog kamena muljike sa predstavom pet riba (delfina) i fragmenti pluteja (?) sa troprutastim ornamentom.²

Nedaleko od lokacije bazilikalne zgrade, otkrivene su glavne konture kasnoantičke zgrade za stanovanje dimenzija 11,90 × 7,40 m (unutrašnje mjere). Osim ulomaka krovnog crijepa, keramike, stakla i željeznih eksera, drugo ništa nije bilo (**sl. 1**).

Nakon otkrivanja bazilike moglo se konstatovati da ona ima oltarni dio troapsidalno oblikovan i da se sastoji od slijedećih prostorija: narteksa, naosa, prezbiteriuma, baptisteriuma, đakonikona i protezisa. Na sjevernoj strani bazilike naknadno su pridodate dvije manje prostorije nepoznate funkcio-

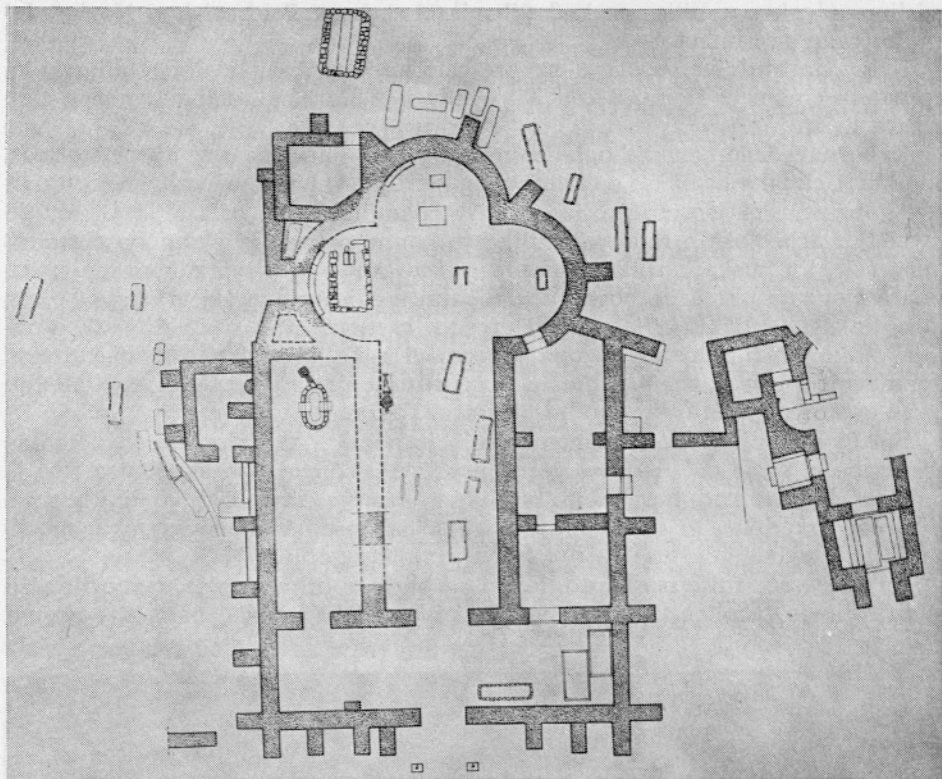
1 Plan kasnoantičke zgrade za stanovanje u Cimu kod Mostara. — *Plan d'une maison à Cim près de Mostar. Bas-Empire.*

nalnosti. Ukupne dimenzije bazilike iznose $24,80 \times 15$ m (vanjske mjere). Bazilika je s vanjske strane bila ojačana sa niz kontrafora. Orijentisana je zapad—istok (sl. 2).

S južne strane bazilikalne građevine otkrivena je i memorija (grobna kapela), koja je imala osnovni oblik kao i sama bazilika, jer joj je oltarni dio također troapsidalno oblikovan. Dimenzije memorije su: $11,80 \times 5,35$ m (vanjske mjere). Orijentisana je kao i bazilika zapad—istok sa malim odstupanjem od tog pravca.

Tokom iskopavanja bazilike i memorije otkrilo se 7 grobnica, za koje se može pretpostaviti da potiču iz vremena postojanja bazilike, odnosno memorije. U narteksu su otkrivene tri, u prezbiteriumu jedna, u memoriji dvije grobnice. Istočno od bazilike otkopana je i jedna grobnica na svod.

Među grobove treba ubrojati i *sephulchrum* (*receptaculum*) otkriven pod oltarskom menzom, u kojem su nađeni moćnici: jedan u vidu pikside, drugi u obliku dječije pernice za školski pribor, a treći u vidu kocke od srebrenog lima sa predstavom križa i drugih dekorativnih elemenata.

2 Plan bazilike u Cim. — *Plan de l'église à Cim.*

Iskopavanje u Cim je pokazalo da je na ruševinama bazilike u srednjem vijeku bilo groblje, o čemu nam govore brojni grobni prilozi, koje uglavnom sačinjavaju predmeti nakita koji pripadaju dalmatinsko-hrvatskoj kulturnoj grupi (IX—XII stoljeće).

Tokom četverogodišnjeg iskopavanja u Cim otkriveno je mnoštvo kamenih fragmenata sa bogatom i raznovrsnom ornamentikom, metalnih predmeta, ulomaka rimskog stakla i keramike kao i nekoliko komada rimskih novčića.

Zbog prostorne i vremenske ograničenosti, pokušaću da u osnovnim crtama okarakterišem cimsku baziliku i njenu plastiku i da je vremenski odredim. Do danas na terenu BiH otkriveno je nekoliko desetina kasnoantičkih bazilika, ali niti jedna od njih nema plan sličan onome u Cim. Izuzetak čini bazilika u Žaložju kod Bihaća,³ čiji plan odgovara približno našem u Cim. Naime, i u Žaložju i u Cim radi se o bazilikama koje imaju prezbiterijalni dio troapsidalno oblikovan što predstavlja jednu od varijanata građevina sa patuljastim transeptom.⁴ Na samoj jadranskoj obali ima nekoliko dalmatinskih starokršćanskih crkava, čiji je apsidalni dio u vidu trolista. U prvom redu

mislim na crkve u Bilicama kod Šibenika,⁵ zatim u Pidrazi kod Novigrada⁶ i u Sutivanu na Braču.⁷

Dvije starokršćanske crkve sa prezbitoriumom troapsidalno oblikovanim poznate su nam iz Doljana kod Titograda i iz Bara, a varijante ovoga tipa crkava su brojne.⁸

Kako navedene bazilike uglavnom se okvirno datiraju u V ili VI stoljeće, onda će i cimska bazilika, s obzirom na njen plan, ići u taj vremenski okvir.

S obzirom na specifičan i zanimljiv plan, važnost nalaza iz Cima, po završetku arheoloških radova bazilika je konzervirana i djelomično restaurirana⁹ (sl. 3). Cimska bazilika je građena pravilno — vještom rukom majstora-zidara i bila je ukrašena bogatim kamenim namještajem. Na gradnju i ukrašavanje kasnoantičkih objekata u Hercegovini vjerovatno su imali velikog uticaja veliki centri Salona i Naron — gradovi iz kojih su zračili razni kulturni i građevinski uticaji prema unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Mislim da se taj uticaj osjetio i u okolini Mostara, konkretno u Cimu.

Bazilika u Cimu ima elemente koji je vežu i za bosanske bazilikalne građevine, a to je da joj je sjeverna prostorija služila kao krstionica, što je redovna pojava kod bosanskih bazilika.¹⁰ *Piscina* kod bazilike u Cimu je elipsoidnog oblika što je razlikuje od piscina bosansko-hercegovačkih bazilikalnih građevina, kod kojih su redovno krstolikog oblika.

Kako je već ranije istaknuto, južno od bazilike otkrivena je memorija, čiji oltarni dio je također troapsidalno oblikovan. Takav slučaj nam nije poznat

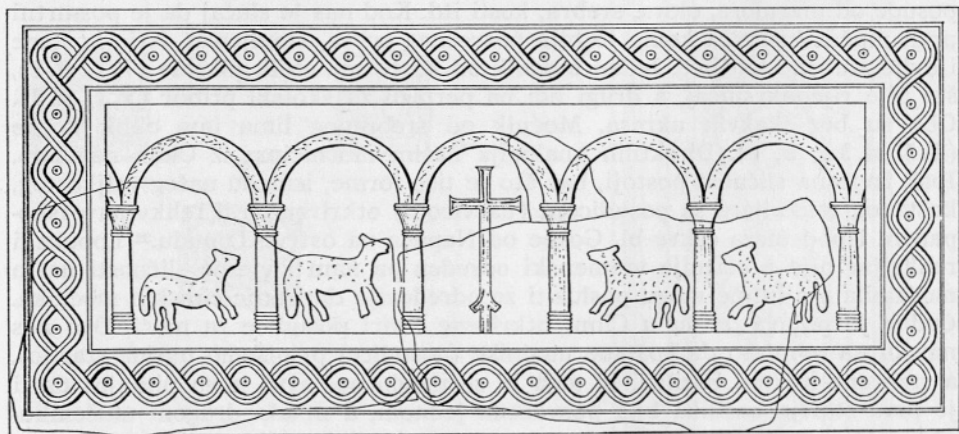
3 Konzervirana i djelomično restaurirana bazilika u Cimu. — *L'église à Cim après la conservation et restauration partielle.*

na do sada otkrivenim bazilikama BiH. Ovakvi oblici građevina i grobnih crkva naročito su bili zastupljeni na orjentu, a nalazimo ih i na terenu Italije i Sjeverne Afrike. Tip ovakve memorije proširio se i po jadranskom području.¹¹ Razne varijante ovog tipa arhitekture idu do u XIV i XV stoljeće (sv. Roman kod Đunisa, sv. Arhanđel u Mojsinju, u Zatonu blizu Bijelog Polja, zatim crkvice u Puli, Brionima, Krku, Rabu, Zadru, Pridrazi, Solinu i dr.). Najvjerojatnije je naša memorija imala i oltarsku malu pregradu, ali je porušena.

Detaljnim pregledom i obradom brojne kamene plastike iz Cima moglo se uočiti da manji dio plastike pripada starijem vremenu, a gro nalaza išlo bi u mlađu njenu fazu. Sklon sam mišljenju da se na temeljima starije (prvobitne) bazilike, koja je porušena iz nepoznatih razloga, podigla nova crkva sa istim planom samo u kasnijem vremenu. Da se u Cimu radi o dvije bazilike, jednoj starijoj, a drugoj mlađoj, govore nam i nalazi ulomaka dviju menza: jedne mramorne (starije), a druge od muljike (mlađe).

Stariju cimsku plastiku karakterišu akantus i vinova loza sa grožđem, pleter-klasični motivi, koji još uvijek nalaze svoju primjenu u kasnoj antici posebno na arhitekturi starokršćanskih crkava. Pomenute motive susrećemo na niz lokaliteta u BiH i dr. (Lepenica, Mujdžići kod Jajca, Šipovo, Salona, Krk, Karaula kod Županjca, Grčine u Bijelom Polju kod Mostara, Suvjica, Mokro, Zitomislići, Mogorjelo). Plastika mlađe faze Cima mnogo se razlikuje od starije i po sadržaju i po motivima. Veliki broj ulomaka mlađe faze nosi ornamentiku sličnu klasičnoj dekoraciji. Naravno autor cimskih ukrasa te klasične motive podvrgava jakoj stilizaciji.

I kod ovih ulomaka susrećemo se ponovo s pleternim ornamentom, i to na dva ulomka, pluteja (?), na kojima su prikazani janjci i polustubići (sl. 4, rekonstrukcija), za koje približne analogije nalazimo kod bazilike u Dabravini,¹² Klobuku,¹³ i Zenici. Likove jagnjadi vidimo na ploči u katedrali u Puli,¹⁴ na ploči uzidanoj u Eufrazijanovu baziliku u Poreču i na ploči sa otoka Lastova.¹⁶

4 Rekonstrukcija pluteja (?) iz bazilike u Cimu. — *Pluteus reconstruit de Cim.*

I van granica naše zemlje imamo niz bazilika, u kojima su otkriveni spomenici s predstavom jagnjadi: u Raveni na dijelu oltara u sv. Vitale,¹⁶ također u Raveni na parapetnoj ploči u sv. Zaharije,¹⁷ na fragmentu u *S. Apollinare in Classe*,¹⁸ u Teurniji u Noriku.¹⁹

No, jagnjadi kako je već poznato, nalazimo i na sarkofazima u Raveni,²⁰ a ima ih bar još toliko po drugim gradovima kako kaže M. Lowrence. Kod nas također na sarkofagu iz Rušinca predstavljeno je dvoje jagnjadi, koja adori-
raju križ. Navedenih nekoliko komparacija govori nam, kako je ovaj motiv bio jako omiljen u kasnoj antici. Svi navedeni primjeri datiraju se u konac V ili VI vijeka, pa će i naši fragmenti pripadati tom vremenskom periodu.

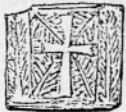
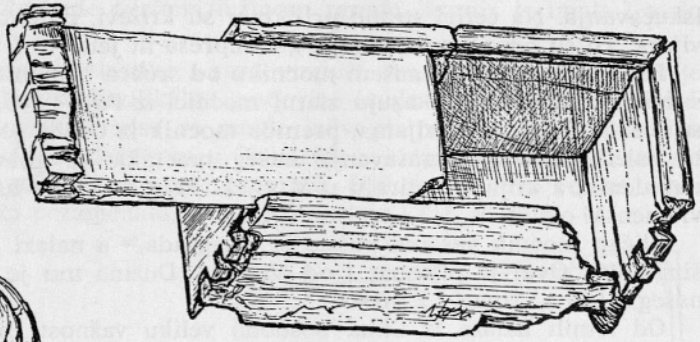
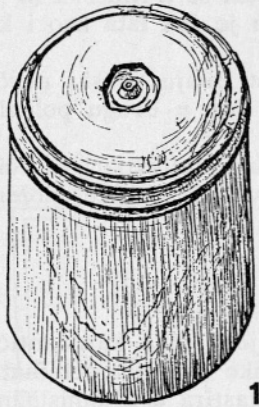
Među važne nalaze iz Cima, a koji spadaju u njenu mlađu fazu, dolazi i impostkapitel, koji na jednoj svojoj strani nosi reljef s pticama i rozetom. Poznato je da je u nizu naših do sada otkrivenih bazilika pronađeno više impost kapitela (Lepenica, Blagaj, Klobuk, Založje, Šiprage, Grčine u Potocima kod Mostara, Mokro kod Lištice) ali niti na jednom nemamo predstave ptica. Na nekoliko ulomaka vidimo goluba — simbol koji se često javlja u kasnoantičkoj dekoraciji.

U Cimu se susrećemo i sa jedinstvenim ornamentom krina (ljljljana), koga na drugim lokalitetima nemamo, koliko je meni poznato. Izuzetak čini Gradina Zecovi kod Prijedora.

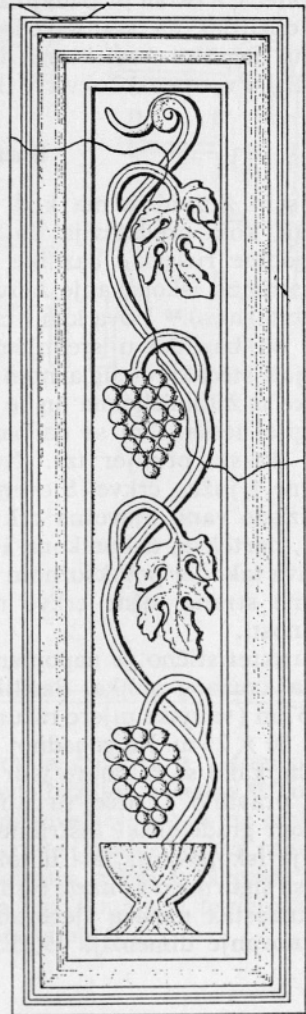
Opće je poznata stvar da je među kršćanskim simbolima bio najviše rasprostranjen križ, koga susrećemo u gotovo svim bazilikalnim građevinama u raznim oblicima. U Cimu se ovaj simbol javlja na nekoliko fragmenata.

Ono što je posebno važno napomenuti jeste to da je u centralnoj apsidi bazilike otkriven *sepulcrum* (mjesto za moći) sa moćnicima. Mora se istaći da je ovo jedinstven slučaj na terenu BiH da su u jednoj kasnoantičkoj bazilici otkriveni moćnici. U bazilici u Mokrom kod Lištice otkriveno je mjesto za moći, ali u njemu nije zatečeno nikakvih moćnika.²¹

Poznata je stvar da se relikvije gotovo redovno stavljaju u dragocjene posude od marmora, olova, srebra, kosti itd. Kod nas je slučaj da je posmrtni prah mučenika-sveca kome je bila posvećena crkva, stavljen u dvije koštane i dvije srebrne kutijice. Jedan moćnik od kosti ima oblik pikside (**T. I, sl. 1**), što nije rijedak slučaj, a drugi liči na pernicu za školski pribor (**T. I, sl. 2**). Oba su bez ikakvih ukrasa. Moćnik od srebrenog lima ima oblik kocke (**T. I, sl. 3 a, b, c**). Direktnih analogija našim moćnicima iz Cima nemamo. Ipak izvjesna sličnost postoji, bar što se tiče forme, između našeg valjkastog, košanog relikvijara sa posudicom (bačvicom) otkrivenom u relikvijaru iskopanom ispod ulaza crkve bl. Gospe od Napuća na ostrvu Lopudu.²² Lopudski relikvijar nije preciznije vremenski određen pa nam izvjesne sličnosti naših moćnika s njim ne mogu poslužiti za određivanje datiranja cimskih moćnika. Čudna je pojava da su u Cimu otkrivene četiri posudice za moći. Ovo nas navodi na pomisao da koštane moćnike (posudice) pripišemo možda starijoj, a srebrne mlađoj bazilici. Iz toga bi se moglo postaviti novo pitanje: da li je prva starija bazilika bila posvećena jednom, a mlađa drugom mučeniku-svecu. O svemu tome možemo samo nagađati, ali je teško reći pravu istinu. Što se tiče ukrasa na moćniku od srebrenog lima, oni su izvedeni u tehnič-

3

Tab. I

iskucavanja. Na četiri strane prikazani su križevi, redovna pojava kod relikvijara. Tu su ornamenti palmi (?), čempresa ili jela (?) i tordiranih vrpca.

Direktnih analogija našem moćniku od srebra nemamo, ali veliku sličnost s našim moćnikom pokazuju zlatni moćnici iz Pule²³ i Grada u Italiji.²⁴ Čak su približni i u dimenzijama, premda moćnik iz Grada je nešto veći od onog iz Pule. Elementi ukrašavanja našeg moćnika su gotovo isti kao i kod navedenih, a koji se datiraju u V vijek. Prema tome i naš moćnik ide u taj vremenski okvir.

Sličan moćnik našem potiče iz Carigrada,²⁵ a nalazi se u Americi (u Vašingtonu). Ovaj je pljosnat i od zlata je. Dužina mu je čak ista kao i kod našeg iz Cima i iznosi 2,2 cm.^{25 a}

Od sitnih nalaza iz Cima posebno veliku važnost imaju rimski novčići kojih je ovdje nađeno pet komada. Jedan od njih ide u drugu polovinu III stoljeća, a ostali pripadaju IV stoljeću.

S obzirom na sve navedene nalaze (plastika, plan, relikvijari, novčići) cimsku baziliku kao i sve druge bosansko-hercegovačke bazilike možemo smjestiti u vremenski okvir V ili VI stoljeća.

Bazilika u Žitomislićima

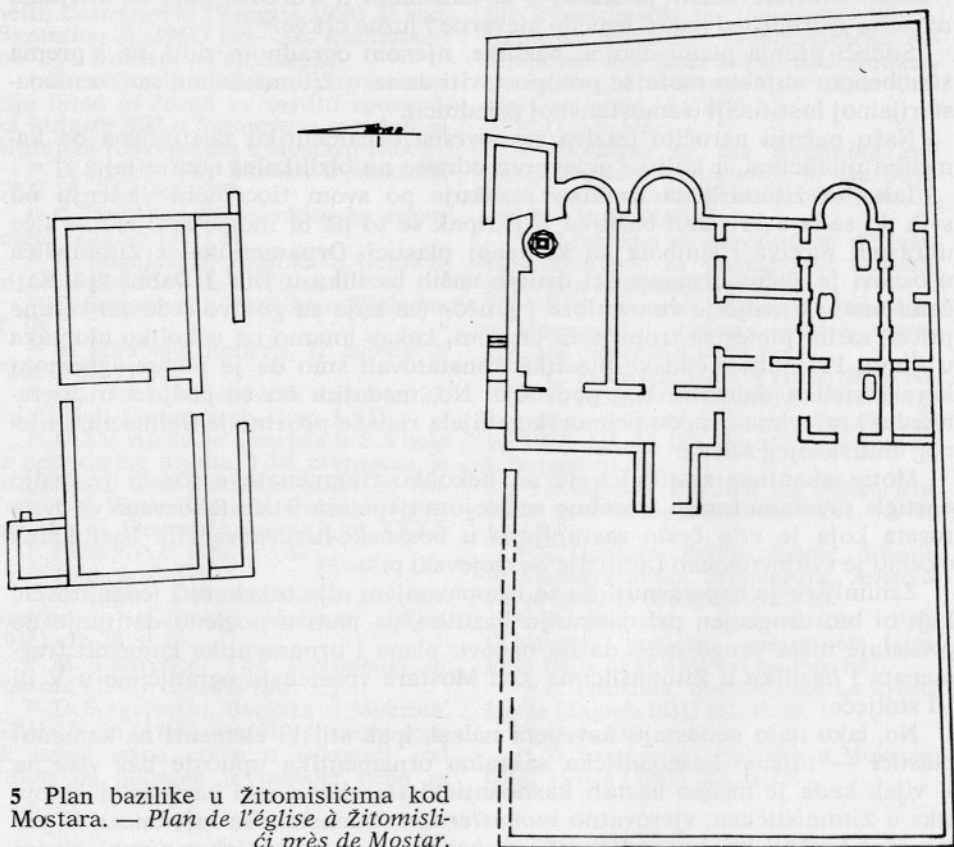
U selu Žitomislićima kod Mostara otkrivena je još jedna kasnoantička bazilika, koja predstavlja tip takozvane dvojne bazilike (basilica geminata). 1891. godine ruševine bazilike kopali su kaluđeri Manastira u Žitomislićima. To nestručno iskopavanje zahvatilo je uglavnom centralni dio (prostor naosa i prezbiterium).²⁶ I ova kao i cimska bazilika bila je orjentisana istok—zapad. Južno od bazilike u srednjem vijeku bilo je groblje, o čemu nam govori stotinjak stećaka — uglavnom amorfnih ploča bez ukrasa. Što se tiče tlocrta bazilike u Žitomislićima on je jedinstven u BiH pa i u Jugoslaviji. Direktnih analogija nema. Čini se da bazilikalni kompleks u Žitomislićima predstavlja jedan školski primjer tzv. dvojne kasnoantičke crkve (sl. 5). Sastoji se od sjeverne i južne crkve. Sjeverna je jednobrodna sa dvije polukružne apside koje izlaze vani. Sjeverna crkva sastoji se od naosa, prezbiteriuma, batisteriuma, nartekusa, đakonikona i protezisa. Južnu crkvu sačinjava naos koji se završava također polukružnom apsidom, a narteks je gotovo kvadratnog oblika. S desne strane južne crkve nalaze se tri male prostorije nepoznate funkcionalnosti.

Karakteristično je napomenuti da se u baptisteriumu glavne crkve nalazi piscina kružnog oblika. Bazilika u Žitomislićima čije dimenzije iznose $17 \times 22,57$ m (vanjske mjere računajući i sjevernu i južnu crkvu) je bila ograđena zidom 50×25 m. Na zapadnoj i istočnoj strani bazilike nalazilo se bazilikalno dvorište kako se to dobro vidi iz plana. I bazilika u Žitomislićima je građena dosta pravilno i stiže se utisak da su prilikom građenja upotrebljavani određeni građevinski instrumenti. Debljina zidova je od 0,60—0,65 m. Pošto se prije iskopavanja, a i u toku iskopavanja naišlo na dosta rimske krovne cigle, sa sigurnošću se može tvrditi da je crijepom bila pokrivena.

Petnaestak metara sjeverno od bazilike otkrivena je pravougaona zgrada za stanovanje dimenzija $19,85 \times 6,50$ m (unutrašnje mjere). Ona je uz južnu

stranu imala aneks koji ide cijelom dužinom zgrade. Zgrada je imala i malo nisko stepenište.

Brojni ulomci kamene plastike s raznovrsnom ornamentikom bez sumnje govore da je i žitomislička bazilikalna građevina imala bogato ukrašen namještaj. Analizom ornamentike nisu se mogle izdvojiti pojedine faze nastanka kao što je to bio slučaj s plastikom u Cimu. Može se pretpostaviti da većina otkrivenih ulomaka pripada oltarnoj pregradi, čijih se tragova veoma malo očuvalo. To su ulomci bezamenata, stupova i pluteja (T. I, sl. 4).

5 Plan bazilike u Žitomislićima kod Mostara. — Plan de l'église à Žitomislići près de Mostar.

Već je ranije istaknuto da direktnih analogija bazilici u Žitomislićima nema u BiH, pa niti u Jugoslaviji. Ranije otkrivene bazilike u Zenici,²⁷ Turbetu kod Travnika,²⁸ Mogorjelu kod Čapljine²⁹ imaju planove koji se znatno razlikuju od onoga u Žitomislićima. Van granica BiH dvostruke (dvojne) crkve otkrivene su u Srimi kod Šibenika,³⁰ koja još nije publicirana, zatim u Negzakijumu kod Pule.³¹ U Trstu je također otkrivena dvojna bazilika ispod temelja sadašnje crkve San Giusto.³² Dvojnu baziliku imamo i u Saloni.³³

Problem dvojnih bazilika bio je vrlo čest predmet rasprava u naučnim krugovima, pa je i danas to pitanje diskutabilno. Predpostavlja se da je kod bosanskohercegovačkih dvojnih bazilika sjeverna crkva služila narodu za molitvu, a južna kultu mrtvih. Mišljenja sam da to isto važi i za baziliku u Žitomislicima. Karakteristično je za ovakve bazilike da im je glavna crkva komplikovanija i gotovo redovno bogato ukrašena, a druga je znatno slabije ukrašena ili gotovo nikako. Pilastru južne crkve mislim da su imali više dekorativnu nego arhitektonsku ulogu. Pred bazilikom u Žitomislicima postoji i veliko dvorište kakav je slučaj i sa bazilikom u Turbetu gdje se atrijalno dvorište (*paradisus*) nalazi između sjeverne i južne crkve.³⁴

Sudeći prema planu dvojne bazilike, njenom ogradnom zidu, pa i prema stambenom objektu može se pretpostaviti da se u Žitomislicima radi o monastirskoj instituciji (samostanskoj zajednici).

Našu pažnju naročito izaziva raznovrsna ornamentika zastupljena na kamenim ulomcima, a koji se uglavnom odnose na bizilikalni namještaj.

Iako se žitomislička bazilika razlikuje po svom tlocrtnom rješenju od svih do sada otkrivenih bazilika BiH, ipak se to ne bi moglo reći što se tiče ukrasnih motiva i simbola na kamenoj plastici. Ornamentika iz Žitomislića u osnovi je slična ornamentici drugih naših bazilika u BiH i Dalmaciji. Najčešći motiv i ovdje je vinova loza i grožđe (za koje su gotovo redovno vezane ptice), zatim pleter sa troprutom vrpcom, kakav imamo na nekoliko ulomaka u Cimu. Pri obradi cimske plastike konstatovali smo da je pleter uglavnom karakteristika dalmatinskog područja. No, međutim on se javlja i u pograničnim krajevima između primorskog dijela rimske provincije Dalmacije i njenog unutrašnjeg zaleđa.

Motiv akantusa zastupljen je na nekoliko fragmenata a rozeta je ovdje dostigla savršenu formu. Posebno se svojom ljepotom ističe takozvana virovita rozeta koja je vrlo često zastupljena u bosansko-hercegovačkim bazilikama o čemu je svojevremeno Dimitrije Sergejevski pisao.³⁵

Zanimljivo je napomenuti da se iskopavanjem nije otkrio niti jedan novčić koji bi bio dragocjen pri datiranju bazilike, pa nam u pogledu datiranja ne preostaje ništa drugo nego da na osnovu plana i ornamentike kamenih fragmenata i baziliku u Žitomislicima kod Mostara vremenski ograničimo u V ili VI stoljeće.

No, iako nam nedostaju navedeni nalazi, ipak stilski elementi na kamenoj plastici — tipična kasnoantička sakralna ornamentika upućuje nas više na V vijek kada je mogao nastati kasnoantički starokršćanski bizilikalni kompleks u Žitomislicima, vjerovatno *monasterium* (samostanska zajednica). U prilog ovoj tvrdnji ide i usamljenost ove bazilike, jer još uvijek u njenoj blizini nemamo ubiciranih istovremenih sličnih objekata.

¹ *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* 9 (1904) str. 274.

² Kamen s predstavom riba slučajno je otkriven u suhozidnoj ogradi jugoistočno od bazilike 1960. g. Ulomak sa troprutastim ornamentom nađen je mnogo ranije na lokaciji Zdinje u Cimu.

³ I. Čremošnik, Arheološka istraživanja u okolini Bihaća, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 13 (1958) 123.

⁴ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity* 1951. I. Nikolajević, *Eglises à transept nain de la Dalmatie, Zbornik radova Vizantološkog instituta* 10 (1968) 87—94.

⁵ Ciril-Metod Iveković, *Die Entwicklung der mittelalterlichen Baukunst in Dalmatien* (Wien 1910) 19, 1.

⁶ S. Gunjača, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, *Starohrvatska prosvjeta* 3 ser. 8—9 (1963) 21.

⁷ *Brački zbornik* 4 (1960) 94—95.

⁸ *Istorija Crne gore* (Titograd 1967) knj. 1, str. 271, 272. Iulia Concordia: up. *Iulia Concordia* (Treviso 1962) 119 sqq. Santa Maria Foris Portas: up. G. P. Bognetti, *Castelseprio* (Venezia 1960) 23 sqq. *Byzantion* 22 (1952) 165—206. *Reallexikon zur Byz. Kunst* s. v. Castelseprio.

⁹ Konzervaciju i djelomičnu restauraciju izveo je Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu u saradnji sa Muzejom Hercegovine u Mostaru 1969. g.

¹⁰ D. Sergejevski, *Bazilika u Mokrom*, *GZM* 15—16 (1961) 217.

¹¹ C. Truhelka, *Starokršćanska arheologija* (Zagreb 1931) 54.

¹² D. Sergejevski, *Bazilika u Dabravini*, *GZM* 11 (1956) 35, T. III, sl. 9.

¹³ D. Sergejevski, *Bazilika u Klobuku*, T. IX, 2.

¹⁴ M. Mirabella Roberti, *Il duomo di Pola* (Pola 1943).

¹⁵ Marcioni, *Antichità di Lagosta*, 22, fig. 25/Bull. Comm. arch. Com. LXII.

¹⁶ U XV vijeku je dospjela u S. Vitale iz nepoznatog mjesta. 1706 prenesena je u mauzolej Gale Placidije. Škoro je vraćena u S. Vitale. C. Ricci, *Gvida di Ravenna*⁵ str. 66. Fleury, *La messe* I, pl. XXXI.

¹⁷ Fleury, *o. c.* I, pl. XXX.

¹⁸ *Ibid.*, I, pl. III.

¹⁹ R. Egger, *Frühchristliche Kirchenbauten in südlichen Noricum* (Wien 1916) str. 28, sl. 28.

²⁰ M. Lawrence, *The sarcophagi of Ravenna* (1945), chart B (str. 55).

²¹ D. Sergejevski, *Bazilika u Mokrom*, *GZM* 15—16 (1961), str. 212. U većoj apsi di ispod nivoa crkve u Dikovači kod Imotskog otkriven je također depo za

relikvije u vidu sarkofaga (I. Nikolajević, *Vjes. za arh. i historiju dalmatinsku* 69 [1967], str. 182).

²² V. Novak, Lopudski relikvijar, *Vjes. za arh. i historiju dalmatinsku* 51 (1930-34 [1940]) str. 165, T. XXV.

²³ Helmut Buschhausen, *Die spätromischen Metallschriften und frühchristlichen Reliquiare*, I. Teil, s. 251 (Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Kommission für Byzantinistik, Institut für Byzantinistik der Universität Wien). Heinrich Swoboda, Frühchristliche Reliquiarien des K. k. Münz- und Antiken-Cabinettes, *Mitteilungen der K. k. Central-Commission* 16 (1890) 3.

²⁴ *O. c.* s. 248.

²⁵ *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection* II (1965) br. 31, str. 30—31, Pl. XXVII.

^{25a} Ljubazno se zahvaljujem dr Ivan-ki Nikolajević za pomoć kod traženja analogija za moćnike iz Cima.

²⁶ R. Simonović, Manastir Žitomislić u Hercegovini, *Letopis matice srpske* knj. 168 (Novi Sad 1891) str. 9.

²⁷ C. Truhelka, *GZM* 4 (1892) 340—349.

²⁸ Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1972) 118, sl. 125. Tlocrt je dat prema I. Bojanovskom.

²⁹ Đ. Basler, *Bazilika na Mogorjelu*, *Naše starine* 5 (Sarajevo 1958) 45, sl. 1 a i 3.

³⁰ Z. Gunjača, Prižba, Srima, Šibenik — starokršćanska arhitektura, *Arheološki pregled* 13 (Beograd 1971) 83.

³¹ B. Marušić, *Kasnoantička Pula* (Kulturno povjesni spomenici Istre, Pula 1967) 10, sl. 3 (tlocrt po Puschiu).

³² C. Truhelka, *Starokršćanska arheologija* (Zagreb 1931) 151, sl. 50.

³³ *O. c.*, 138.

³⁴ D. Sergejevski, *Bazilika u Mokrom*, *GZM* 15—16 (1961) 223, sl. 13.

LES BASILIQUES DU BAS-EMPIRE DE CIM ET DE ŽITOMISLIĆI PRÈS DE MOSTAR

Résumé

La basilique de Cim

Dans le cadre de ses travaux de recherches sur le terrain dans les années 1966, 1967 et 1968, le Musée de l'Herzégovine a effectué des fouilles archéologiques et des recherches dans la localité de «Crkvina» à Cim, à environ 2,5 km de Mostar vers le nord-ouest. Dans la localité mentionnée on a découvert une basilique à une

nef du Bas-Empire, avec un emplacement presbytéral formé de trois absides. A côté de la basilique, du côté méridional, est situé un mémorial avec un emplacement absidal également en forme trifoliée. Environ 150 m au sud-ouest de la basilique se trouve un bâtiment d'habitation (fig. 1). L'intérieur de la basilique (fig. 2) avait une ornementation riche et variée, ce dont nous témoignent les nombreux fragments de pierres ornementées. Par l'analyse des murs et de la sculpture des pierres ainsi que par les comparaisons avec des découvertes analogues, il a été possible de constater qu'à Cim il s'agit de deux phases de construction: une phase plus ancienne (à laquelle appartient un moindre nombre de découvertes) et une autre plus jeune (à laquelle appartiennent la plupart des découvertes de pierres, aussi fig. 4, et autres, v. pl. I). A en juger par le mode de construction et par l'ornementation, et aussi par la pièce de monnaie découverte, la construction basilicale de Cim peut être rangée dans la période des Ve et VIe siècles, comme l'on date aussi les autres basiliques de Bosnie-Herzégovine, dont quelques dizaines ont été découvertes jusqu'à nos jours.

Sur les ruines de la basilique de Cim, au Moyen-âge on a effectué des inhumations, ce dont témoignent les nombreuses tombes médiévales dérangées, dans lesquelles on a trouvé du mobilier (bijoux, céramiques) que l'on peut dater de la période des IXe—XIIe siècles et qui appartiennent en général au groupe culturel croato-dalmate.

Etant donné le plan exceptionnellement intéressant de la basilique et la richesse de la découverte, le Musée de l'Herzégovine — avec l'aide de l'Institut pour la Protection des Monuments de Culture de la Bosnie-Herzégovine — a procédé à la restauration partielle de la basilique au cours de l'année 1969 (fig. 3). La basilique de Cim n'est pas encore publiée, mais de brefs rapports sur les fouilles ont été publiés dans la revue *Arheološki pregled* pour les années 1966—1968.

La basilique de Žitomislići près de Mostar

Elle est située dans le cimetière orthodoxe actif du village de Žitomislići, au côté droit de la route magistrale de Mostar-Capljina. La découverte de cette basilique a été effectuée dans la période de 1970-1972 (fig. 5). A Žitomislići on a découvert aussi une basilique très rare et importante du Bas-Empire, qui se range parmi les dites doubles basiliques (*basilica gemminata*). En Bosnie-Herzégovine, des basiliques géminées ont été découvertes à Turbe près de Travnik et à Zenica (?). La construction basilicale de Žitomislići se compose à vrai dire de deux églises: septentrionale (fondamentale) et méridionale, qui a vraisemblablement servi au culte des morts. Au nord de la basilique, à une vingtaine de mètres se trouve un bâtiment d'habitation, comme c'est le cas aussi à Cim. La sculpture de pierre, découverte à Žitomislići, abonde en motifs variés, en premier lieu végétatifs. Le plus représenté est l'ornement de la vigne et du raisin. Comme à l'occasion des fouilles on n'a découvert aucun monument écrit, ni de pièce de monnaie, nous datons la basilique de Žitomislići, seulement d'après les caractéristiques de la construction et de l'ornementation, du Ve ou du VIe siècle.

Nous estimons que le complexe basilical entier de Žitomislići représente une institution monastique (*monasterium*). La basilique a été conservée et en partie restaurée. Cette basilique non plus n'est pas connue, un bref rapport de sa découverte a été publié dans la revue *Arheološki pregled* 1970-1972.